

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

vvukasinovic@bfspc.bg.ac.rs

DOI: <https://doi.org/10.18485/bogoslovlje.2024.83.2.1>

УДК: 271.2-528.8-282.7(497.11)"13"

271.2-587.7(497.11)"13"

27-877.2(497.11)"13"

ПРИМЉЕНО: 17.10.2024.

ОДОБРЕНО: 7.11.2024.

ЛИТУРГИЈСКИ ЖИВОТ И ИСИХАЗАМ У СРПСКОМ ЦАРСТВУ: ЛИТУРГИЈСКА РЕФОРМА ПАТРИЈАРХА ФИЛОТЕЈА КОКИНА И ИСИХАСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIV СТОЛЕЂА

Сажетак: У раду се анализира узјамани утицај литургијске реформе патријарха Филотеја Кокина и исихастичког покрета у православним срединама XIV века са посебним освртом на српску духовну и политичку средину. ► *Кључне речи:* исихазам, литургија, молитва, средњовековна Србија, Српско царство, Филотеј Кокин.

Тиховатељна молитвена пракса свештених исихаста, која је у XIV столећу постала основом и садржајем *ширеј феномена* – исихастичког покрета, била је предметом истраживања бројних аутора, који су се разликовали како по врсти и квалитету образовања, тако и по интересовањима, односно конфесионалној припадности и духовној оријентацији.¹

Када је реч о *молићвеној пракси* тихујућих монаха, она се, готово као по правилу, скоро увек анализирала првенствено у њеном, назовимо га тако условно – индивидуалном, засебном, аспекту.² Тумачи исихазма своју пажњу

¹ О исихастичким истраживањима код Срба, као и о исихастичкој пракси међу Србима, више видети у: Зоран Ранковић, „Исихазам (Библиографија)“, in *Међународни научни симпозион 650 година саборској шомоса (1351–2001): Свјетли Григорије Палама у историји и садашњости* (Србиње–Острог–Требиње: Духовна академија Светога Василија Острошког, 2001), 169–200; исти, „Исихазам у сербов“, in *Исихазам: Аннотиранна библиографија*, ред. Сергей С. Хоружий (Москва: Издањелски Совет Руској Православној Цркви, 2004), 708–711; исти, „Исихазам в Србији. Справочно-библиографическе материјале“, in *Исихазам: Аннотиранна библиографија*, ред. Сергей С. Хоружий (Москва: Издањелски Совет Руској Православној Цркви, 2004), 712–724; Весна Ристић, *Исихазам у Србији. Библиографија* (Ниш: Центар за црквене студије, 2006).

² Jean Meyendorff, *Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe* (Paris: Points, 2002²), 51.

поклањали су молитвеном животу монаха у келијама, испосницама и где год би се они повлачили у тишину и унутрашњу клијет (Мт 6, 6) срца да у њој понављају свештене речи Исусове молитве: „Господе наш Исусе Христе Сине Божији, помилуј ме грешног!“

Ова исихастичка пракса, ма како и ма колико била доминантна у молитвеном животу самих тиховатеља, поготово као основна тема аскетске литературе коју су они писали и читали,³ није искључивала другу димензију њиховог монашког живота – литургијски, заједнички, богослужбени живот.

То можемо видети, између осталих примера, и у писму којим тихујућим подвижницима патријарх Филотеј Кокин благосиља и налаже да обавезно учествују у црквеним богослужењима.⁴ Сличан пример представља и писмо које светогорском монаху Кипријану упућује трновски патријарх Јевтимије и у којем га саветује да никада не запоставља храмовске службе дневног круга, које су: „[...] моћно оружје душе против непријатеља!“⁵

Повезаност исихазма и јавног и заједничког богослужења, односно неопределиени утицај исихастичког покрета на развој и промене у богослужбеном животу Цркве, а потом и на њихово кодификовање, више пута је с правом назван најмање изучаваним аспектом утицаја свештених тиховатеља на Православну Цркву у целини.⁶

Постоје више теолошких претпоставки које су довеле до интензивирања интересовања исихаста за заједнички и јавни литургијски живот Цркве. Први је тај да су најрепрезентативнији представници овог покрета, попут Григорија Паламе, почели да заповест апостола Павла: „Молите се без престанка“ (1 Сол 5, 17) примењују на све хришћане без икаквог изузетка, како на монахе, тако и на људе који живе у свету.⁷

³ То се јасно да видети из литературе на основу које је своје образовање стицао будући патријарх трновски Јевтимије, Марко Скарпа, „Монашеското образование на Патријарх Евтимий в манастира Кефаларево“, *Старобългарска литература* 45-46 (2012): 273-282. О Јевтимијевом животу у Цариграду и на Светој Гори и о тамошњим утицајима видети у: Jonel Hedjan, „Grigoriје Camblak i njegovo Pohvalno slovo Jeftimiju Trnovskom – kraj jedne epohe“, in *Przestrzenie, których już nie ma Pamięć w południowej i zachodniej Słowiańszczyźnie*, ed. Robert Sendek et al. (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2015), 59-72.

⁴ Πρός τινα τῶν σπουδαίων ἀδελφῶν αἰτήσαντα πῶς δεῖ διαγεῖν ἐν τῷ κελλίῳ, in Georgi R. Parpulov, *Toward A History of Byzantine Psalters* (Plovdiv, 2014), Appendix E5, 303-308.

⁵ Job Getcha, „The Hesychast Movement and the Liturgy“, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Orthodoxa* 67, № 2 (2022): 22. Такође видети у: Димитър Кенанов, „Послание до мних Киприан’ от Патријарх Евтимий в руската рѣкописна традиција“, *Palaeobulgarica/Старобългаристика* № 1 (1988): 93-100.

⁶ Видети, између осталог, у: Алексей М. Пентковский, „Из истории литургических преобразований в Русской Церкви в третьей четверти XIV столетия“, *Символ* 29 (1993): 217.

⁷ *The Life of Gregory Palamas by Philotheos Kokkinos*, in *Gregory Palamas: The Hesychast Controversy and the Debate with Islam: Documents relating to Gregory Palamas*, transl. and introd. notes Norman Russel (Liverpool: Liverpool University Press, 2020), 82.

Ова истоветност циља духовног живота довела је до закључка, пишу неки савремени тумачи, да и њихов пут, барем када је јавно богослужење у питању, треба да буде истоветан,⁸ кроз заједнички типик, у овом случају Јерусалимски, у његовој цариградској киновијској верзији.⁹

Четрнаести век је, самим тим, време у коме свештени тиховатељи успевају да истовремено изврше духовну обнову, доктринарну синтезу и литургијску реформу у свим крајевима у којима су живели.¹⁰

Догађај од преломног значаја за литургијски живот Српске Архиепископије, потом Патријаршије у XIV веку била је појава новог, реформисаног, литургијског формулара, који ће постати нормативни образац српске литургијске праксе до данашњег дана. Реч је о *Диатаксису*¹¹ патријарха Филотеја Кокина¹² – *Поредак Божанствене литургије, где су и ђаконства*,¹³ састављеном током Филотејевог игумановања Великом Лавром.¹⁴ Појава овог литургијског *Диатаксиса*, заједно са другим регулативним текстом за богослужења дневнога круга, са посебним освртом на свеноћно бдење, *Поредком свештенослужења*,¹⁵ поклапа се са превладавањем Јерусалимског типика на Светој Гори и директно зависи од њега. Ове промене изазивају и формирање новог, реформисаног и редигованог комплекса богослужбених књига у православном свету.

Појава и утврђивање филотејевског литургијског обрасца није прошла глатко и једноставно. Рукописне књиге као специфични, споро ширећи видови преношења информација,¹⁶ као и отпор пред променама, поготово

⁸ О томе говори чувена Паламина расправа са подвижником Јовом, који се противи оваквом Григоријевој тумачењу апостолских речи, Getcha, “The Hesychast Movement and the Liturgy”, 23.

⁹ Пентковский, „Из истории литургических преобразований“, 217.

¹⁰ Getcha, “The Hesychast Movement and the Liturgy”, 36.

¹¹ Сергей Ю. Акишин, „Диатаксис“, in *Православная энциклопедия*, 14 (Москва, 2007), 628–629.

¹² Недавно се појавио важан текст о Филотејевој редакторском раду како на сопственим рукописима, тако и на другим богословским и богослужбеним текстовима. Из ове студије јасно се види како је патријарх Филотеј сарађивао са познатим преписивачима његове епохе да би, када је реч о сопственом делу, обезбедио не само његову веродостојност него и очување и ширење текстова које је сам саставио или написао. Више видети у: Mihail Mitrea, “Novel insights on the marginal notes and editorial practice of Philotheos Kokkinos”, in *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire*, Travaux et Mémoires 24.1, ed. Marie Cronier, Brigitte Mondrain (Paris: Centre recherché d’Histoire et Civilisation de Byzance, 2020), 317–353.

¹³ Διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας, in Jacobus Goar, *Euchologium sive Rituale Graecorum* (Βενετία, 1730), 47–69.

¹⁴ Robert F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History* (Collegeville: Liturgical Press, 1992), 191. Та чињеница је допринела да богослужбени поредак овог манастира остане меродаван и у деценијама које су следиле. Тако се, на пример, преписивач служадника Пећ 82 управо у том контексту позива на ауторитет Велике Лавре на Светој Гори (Служадник, Пећ 82, 13а).

¹⁵ Διάταξις τῆς ἱεροδιακονίας, in Goar, *Euchologium sive Rituale Graecorum*, 1–8.

¹⁶ Видети примере за дечанску рукописну ризницу у: Милена Давидовић, „Дечанска књижица у XIV веку“, in *Манастирски библиотеки в јужнославјанските зѐми и Русија през XIV–XVI век*, ed. Марко Скарпа et al. (Софија: Българска Академия на науките, Кирило-Методијевски научен център, 2022), 33–58, 41.

периферних литургијских средина, које су, по природи ствари, конзервативне и несклоне мењању, довеле су до тога да је, поред постојања различитих редакција Филотејевог предлошка и његових превода, и дубока укорененост неких од раније постојећих пракси изазивала појаву својеврсних *служабничких амалиама* – јединства старог и новог.¹⁷

Треба, без сваке сумње, истаћи и то да постоји мноштво рукописа овог *Порейка*, на разним језицима, који се узајамно, у одређеној мери, разликују. Тако, на пример, један део рукописних дечанских служабника садржи Филотејев *Усѡав* са неколиким прилагођавањима и променама.¹⁸ То значи да се овај *Усѡав* и даље развијао и прилагођавао различитим потребама и условима.¹⁹ Сличан је случај и са рукописним служабницима збирке Манастира Пећке патријаршије. Три од четири Пећка рукописа скоро у потпуности следе Филотејев *Поредак*. Са четвртим ствари стоје другачије.²⁰

¹⁷ Владимир Вукашиновић, „Српска литургијска пракса XIII века“, in исти, *Службе и усѡави ѡјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд–Врњци: Mons Naemus, 2020), 32–34. Пример за то представља и српски рукопис из Ватиканске библиотеке – Vat. Slav. 9. Разнородност пракси у овом рукопису условила је и опширну полемику поводом његовог датирања. У XII век свитак је датирао Михаел Бобровски 1820. године у запису – опису рукописа, који је на латинском језику оставио уз сам свитак. То ће потом поновити руски литургичар Красносельцев 1885. године. Уп. Николай Ф. Красносельцев, *Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки с замечаниями о составе и особенностях богослужбных чинопоследований, в них содержащихся, и с приложениями* (Казань, 1885), 153. Од њега ће овакво схватање преузети Роберт Тафт, Robert F. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, *Orientalia Christiana Analecta*, 200 (Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum, 1975), 386. Љ. Васиљев је потом предатирала овај рукопис на крај XIII или сам почетак XIV века, Љупка Васиљев, „Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци“, *Археографски ѡрилози* 1 (1979): 47. То је потом оспоравано више пута. Исте године када је она објавила своје резултате, у једном опису словенских рукописа Ватиканске библиотеке он је другачије датиран. Тамо, под редним бројем 6 у књизи, стоји да је настао крајем XIV века и да представља примерак редакције патријарха Јефтимија, *Manoscritti Slavi, Documenti e carte riguardanti la storia Bulgara della Biblioteca apostolica Vaticana e dell' Archivio segreto Vaticano, (IX-XVII secolo)* (Sofia, 1979), s. n. Закључке Љупке Васиљев настојаће да побију аутори другог описа словенских рукописа у Ватиканској библиотеци који су устврдили да: „[...] састав и редакција литургијског текста искључују могућност да је настао крајем XIII и почетком XIV века“, Аксинија Джурова, Красимир Станчев, Марко Јпунджич, *Опис на славянските рѡкописи във Ватиканската библиотека* (Софија: Свят, 1985), 74. По њима, овај текст показује блискост и једнакост састава – структуре, али не и идентичност *ѡексѡова* са Уставом патријарха Филотеја Кокина у преводу патријарха Јефтимија. Зато закључују да: „Очигледно Ватикански свитак одражава тај нови превод богослужбених књига извршен на Атосу у првој половини XIV века у средини монаха исихаста“, те, стога, мисле да је настао средином или у трећој четвртини XIV века, *истио*. Видети и у: Вукашиновић, „Српска литургијска пракса XIII века“, 31–32.

¹⁸ ДЕЧ Рс № 122, 1395–1400; ДЕЧ Рс № 123, 1395; ДЕЧ Рс № 127, 1380–1390; ДЕЧ Рс № 130, 1465–1475; ДЕЧ Рс № 132 из 1475–1485.

¹⁹ Taft, *The Great Entrance*, 193.

²⁰ Владимир Вукашиновић, „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке Манастира Пећке патријаршије од XV до XVI века“, in исти, *Службе и усѡави ѡјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд–Врњци: Mons Naemus, 2020), 67–69.

Постоје три словенска превода Филотејевог текста.²¹ *Диатаксис* су за српску средину, највероватније, превели анонимни хиландарски монаси.²² За разлику од другог јужнословенског или бугарског превода патријарха Јевтимија и трећег, источнословенског, руског превода митрополита Кипријана,²³ први јужнословенски превод је, често и без основе, од стране појединих научника, а из различитих разлога, називан недовољно јасним именом – *ајџонски*²⁴ *превод*.²⁵ На питање о томе ко је конкретни преводац или наручилац превођења

²¹ Више видети о томе у: Владимир Вукашиновић, „Развој литургијског живота српске архиепископије од XIII до XVII века“, in исти, *Службе и усјави њенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020), 13–52. Краће уводне напомене о овим преводима, основну литературу, као и текст Литургије Светог Јована Златоустог и Литургије Светог Василија Великог, дао је Атанасије Јевтић, *Христос Нова Пасха – Божанствена Литургија, Свешћенослужење, Причешће, Заједница Бојочовечанској Тела Христивој*, 2 (Београд-Требиње, 2007), 85–133. О Кипријановом литургијском делу видети још и: Иван Д. Мансветов, *Митрополит Киприан в его литургической деятельности* (Москва, 1882). О патријарху Јевтимију видети: П. А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке: Литургические труды патриарха Евфимия Тырновского*, I, 2 (Санкт Петербург, 1890); Елена Коцева, *Евтимиев служебник Софийски препис от 80-те години на 14. век* (София: Наука и изкуство, 1985); Козма Поповски, „Евтимиеви служебници – състав и разпространение“, *Кирило-Методиевски студии* 32 (2022): 173–186. О политичким димензијама ширења јединственог Поретка вршења богослужења видети у: Димитрије Оболенски, „Кипријан, митрополит кијевски и московски“, in исти, *Шесті византијских њорјрејџа* (Београд: Српска књижевна задруга, 1991), 194–198.

²² Michael Zheltov, “A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Pavlou 149)”, in *Τοξότης. Studies for Stefano Parenti*, ed. D. Galadza et al. (Grottaferrata, 2010), 349–350.

²³ Zheltov, “A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis”, 349. Међу словенским рукописима Ватиканске библиотеке налази се један од најранијих преписа овог превода. Не тако давно истраживање Т. Афанасјева показало је да служабник Vat. Slav. 14 потиче из круга рукописа митрополитског скрипторијума Кипријанова времена и да је био намењен литургијској употреби у московским храмовима крајем XIV века, Tatiana I. Afanasyeva, “The Manuscript Vat. slav. 14 as a Leiturgikon of Metropolitan Cyprian († 1406)”, *Orientalia Christiana Periodica* № 83 (2017): 449. Раније о томе: Олег Г. Уљанов, „Диатаксис патријарха Филофеја: древнейшая редакция по афонским спискам и в переводе митрополита Киприана (Vat. slav. 14)“, in *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона* (Москва, 2008), 211–225.

²⁴ Назив *ајџонска* редакција, пише Афанасјева, настао је на основу сједињавања превода Филотејевог Поретка са Литургијом Јована Златоустог атонске редакције, Татьяна И. Афанасьева, „К вопросу о редакциях славянского перевода Диатаксиста Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии“, in *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013* (Москва: Древлехранилище, 2013), 67–85, <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/2012-2013/03-afanasjeva.pdf>, 69.

²⁵ Пажљивијем оку не може да промакне чињеница да се у једном делу научних радова објављиваних током неколико претходних деценија не само стари српски рукописни извори него и стара српска штампа књига непотребно и погрешно свде, а самим тим обезличују, на категорије и називе општега типа, који, иако, шире гледано, нису нетачни, истовремено су непрецизни до граница интерпретативних запитаности. Тако се, на пример, стари **српски** (како они које су штампали Срби тако и онај кога је приредио и штампао Србин) Литургијари–Служабници називају: „... првим словенским штампаним служебницима“ (В. В. Печатнов, *Божественная литургия в России и Греции* (Москва: Паломник, 2008), 224), што јесте тачно на ширем нивоу – самим тим што су српски, они су и словенски, најстарији су у оба случаја. На ову појаву не бисмо скретали посебну пажњу да поменути аутор, пишући о Служабнику из 1602. године, њега не назива:

ове редакције, у овом моменту и на основу извора који су нам познати, није могуће одговорити. Са јасним указивањем на средину у којој је он настао, односно његовим ауторским пореклом, ствари стоје другачије.

Питање српског порекла овог превода Филотејевог *Диатаксиса* отворено је 2004. године када је о хиландарском *Служабнику грешнога Симеона* (XIV век) записано да: „[...] такође пружа и неке нове аргументе за проучавање 'српског пандана' Јевтимијеве реформе, сачуване у рукописном наслеђу карејског и хиландарског скрипторијума, до сада мало коришћеном у литургичкој науци“.²⁶

Не треба губити из вида да Филотејев боравак на Светој Гори пада у време српске власти на Атону²⁷ (1345-1371), време процвата српског преводаштва, преписивачког и редакторског рада на Светој Гори.²⁸ Теолошке, духовне и културне везе српске средине са Филотејем и исихастичким кругом огледале су се на више начина. Један од њих је преводаштво. Као што је познато, први преводи теолошких дела Григорија Паламе и Григорија Синаита на српскословенски језик настали су још за њихових живота.²⁹ Такав је био случај и са Филотејем и његовим делом.³⁰

Пишући о словенском преводу Филотејевог *Диатаксиса*, рукописа светогорског Манастира Светога Павла 149,³¹ М. Желтов је, пошавши од истраживања својих претходника и савременика,³² установио да су словенски преводи

„... првоштампани руски служабник“ (*исѣо*). Он је, уколико је желео да остане доследан свом научном исказу, морао или раније поменуте служабнике назвати другачије – нпр. *срѣским*, па би самим тим и овај атрибут руски био легитиман и сврсисходан, или је, уколико је желео да остане при првој опцији, Служабник из 1602. године требало да назове *нешиѣо млађи словенски служабник* или неким сличним називом. Овако постављена термиолошка ситуација отвара врата различитим тумачењима. Уп. Владимир Вукашиновић, „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке манастира Хиландара од XV до XVII века“, in исти, *Службе и усѣави ијенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020), 89-90.

²⁶ Предраг Миодраг, „Служабник грешнога Симеона из шездесетих година XIV века и карејски скрипторијум“, *Хиландарски зборник* 11 (2004): 283.

²⁷ У то време одиграо се и чувени сусрет цара Душана са Григоријем Паламом, при коме је Душан, како је тачно запажено, покушао да: „[...] придобијањем верности 'Оца и Учитеља исихазма' у догледно време [...] придобије симпатије и осталих исихаста, не само на Светој Гори и на својој државној територији, већ и дубље у византијским областима. Овим би српски цар на политичко-идеолошком и пропагандном плану знатно ослабио позицију свог противника цара Јована VI Кантакузина, чије су главне политичке присталице биле происихастичког расположења“, Мирко Сајловић, „Сусрет цара Душана и Григорија Паламе на Атосу“, *Годишњак, часопис Православној дојословској факултету Универзитета у Источној Сарајеву* 14 (2015): 105.

²⁸ Ђорђе Трифуновић, „О неким питањима проучавања поученија изабраних у старим словенским књижевностима“, *Прилози за књижевност, језик, исѣорију и фолклор* LXXIX (2013): 6.

²⁹ Трифуновић, „О неким питањима проучавања поученија“, 5.

³⁰ Трифуновић, „О неким питањима проучавања поученија“, 6.

³¹ Zheltov, „A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis“, 350.

³² У докторској дисертацији Светлане И. Панове, *Диатаксис патриарха Филофеја Коккина в славянској книжној традицији xiv-xv вв.: лингвотекстологическое исследование* (Москва, 2010) и њеном раду „К проблеме происхождения русской редакции Диатаксиса патриарха Филофея Коккина“, *Древняя Русь* № 31 (2008) јасно се да видети однос руске и јужнословенских редакција.

Филотејевог *Дијатаксиса* извршени са различитих *предложака*. Оспоравајући хипотезе других аутора, по којима те разлике проистичу из различитих литургијских обичаја у срединама које су преводиле један јединствен Филотејев предлошак, Желтов тврди да је овде реч о два предлошка. Светогорска српска редакција превод је основне грчке редакције Филотеја,³³ док су патријарх Јевтимије и митрополит Кипријан преводили, или претходне преводе усклађивали, са неког другог, донекле ревидираног грчког предлошка.³⁴ Све те побројане редакције узајамно се разликују по више основа.

Основна одлика српске или хиландарске редакције Филотејевог *Дијатаксиса*,³⁵ која је разликује од другог јужнословенског превода, огледа се у следећем. Превод патријарха Јевтимија доноси целокупан *Поредак* пре саме Литургије, у којој, у складу с тим, изостају, или су минимално присутне, литургијске рубрике, док српску редакцију карактерише помешаност Филотејевог *Поретка* и самог литургијског текста.³⁶

Овакав поступак ослања се на редакторско-преводилачки манир сличан оном који је приликом превођења прве генерације богослужбених књига на словенски језик примењен у хиландарској средини. Познато је да ниједан типик Светог Саве – ни *Хиландарски* ни *Синуденички* – нема синаксарни део. То је својевремено покренуло питање о томе на основу чега су српски монаси регулисали богослужбени живот у том раздобљу. Потоња истраживања су показала да су носиоци хиландарске литургијске реформе XIII столећа синаксарне рубрике преводили и уносили у оне богослужбене књиге којих се та метатекстуална упутства тичу,³⁷ не формирајући посебну синаксарну књигу. Ово се потом сматрало одликом тзв. хиландарске редакције XIII века.³⁸ Хиландарски преводиоци су тако поступили на исти начин као и њихови претходници који су учествовали у преводачко-редакторском подухвату Светог Саве. Они су Филотејев *Дијатаксис* поделили на рубричке целине и интегрисали га у текстове служабника, док је он у преводу патријарха Јевтимија Трновског дат у интегралном виду испред литургијских текстова.³⁹

³³ Zheltov, "A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis", 350.

³⁴ Zheltov, "A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis", 350. Више видети о томе у: Вукашиновић, „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке манастира Хиландара од XV до XVII века“, 82–99.

³⁵ Више видети о томе у: Владимир Вукашиновић, „Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве“, in исти, *Службе и усјави њенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020), 82–99.

³⁶ Татьяна И. Афанасьева, „Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI–XV. вв. из российских библиотек“, in *Многочасовные переводы в южнославянском средновековии*, ed. Лора Тасева et al. (София: ГорексПрес, 2006), 262.

³⁷ Татјана Суботин-Голубовић, „Прилог познавању богослужења у Српској цркви крајем XIII века“, *Хиландарски зборник* 10 (1998): 153–177.

³⁸ Миладин Митровић, „Почеци српске литургијске традиције“, *Видослов* 46 (2009): 129.

³⁹ Више видети о томе у: Владимир Вукашиновић, „Кратки поглед развоја литургијског живота Српске Архиепископије од XIII до XVII века“, in исти, *Светиштина и духовна традиција. Огледи из*

Нека од разлика српске и руске редакције⁴⁰ превода Филотејевог *Диатаксиса* можемо пратити и на примерима из рукописне збирке Манастира Хиландара. Узевши за пример служабник ХИЛ 323, видимо да се у њему приликом вађења честица из треће просфоре помиње Свети Јован Крститељ,⁴¹ а не Часни Крст и Бестелесне Силе; да у њему нема помена Светог Саве и Светог Симеона Мироточивог;⁴² те да се у Проскомидији помињу и великомученице и преподобне жене,⁴³ што све представља одлике руске редакције⁴⁴ које у српској варијанти изостају.

Како све то изгледа у српским рукописима, можемо видети на основу следећа четири примера из знаменитих рукописних колекција.

Карактеристике рукописних служабника	Хиландар 315, четврта деценија XIV века	Дечани 122, 1395/40.	Пећ 82, 1540/50. ⁴⁵	Никољац 42, трећа четвртина XVI века
Помен Св. Ангела и Часног Крста	4б	4а	8б/9а	5а
Помен преподобних жена	Нема	Нема	Нема	Нема
Помен Светог Саве	5а	4б	9а	5а
Помен Светог Симеона	5а	Нема ⁴⁶	9б	5б
Распоред <i>Поретјка</i> у виду рубрика	Има	Има	Има	Има

српске литургијске теологије и праксе: XIII–XIX век (Београд: Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2016), 52–67.

⁴⁰ Желтов примећује да је староруска редакција у почетку била попут другог јужнословенског превода, али да се касније приближила првом, Zheltov, "A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis", 349.

⁴¹ ХИЛ 323, 5а. Више видети о томе у: Zheltov, "A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis", 351.

⁴² ХИЛ 323, 5а-б. Више видети о томе у: Афанасјева, „Јужнославјанские переводы литургии Иоанна Златоуста“, 72.

⁴³ ХИЛ 323, 5б.

⁴⁴ Како се то одражавало на руску црквену уметност, видети у студији: Денис В. Хлебников, „Оригиналы и транскрипции: Деисус со 'Спасом в Силах', богослужбные реформы и некоторые особенности 'Устава литургии' патриарха Филофея в греческих и славянских рецензиях“, *Христианское чтение* 5 (2019): 45–75.

⁴⁵ Исто као и Никољац 42, овде видимо да је Филотејев поредак у свом интегралном виду трајао кроз наредне векове до појаве првих штампаних служабника, који су на основу њих и настали.

⁴⁶ Ово је, највероватније, грешка, омашка преписивача.

Филотејевски литургијски поредак послужио је као основа за појаву и развој српских евхаристијских формулара са архијерејским последовањем. Пример за то представља рукопис ДЕЧ 134 [почетак XVI века]. Он је у основи филотејевски евхаристијски формулар, у коме су архијерејске рубрике додаване на маргинама у виду крстообразних и кружних декоративних белега. Овај рукопис има на једном месту све ране класичне напомене ове врсте: постављење архијереја,⁴⁷ свештеника⁴⁸ и ђакона,⁴⁹ стављање и скидање омофора за хиротоније и мимо њих⁵⁰ и давање агнеца пре његовог освећења.⁵¹ Он у свом другом, евхолошком делу, нема великих архијерејских обреда – освећења цркве и хиротоније, тако да представља прелазну фазу ка новодолазећим архијерејским чиновницима са уграђеним и развијеним карактеристичним и опширним рубрикама.⁵²

Филотејева редакција повезана је и са питањем *рукојисних њредложака* првих српских,⁵³ и не само српских,⁵⁴ штампаних богослужбених књига. Српски литургијски поредак, који, узмимо за пример, доминира у рукописној збирци манастира Хиландара, а који је присутан и у другим српским срединама – попут манастира Дечана, послужио је као основ за појаву штампаних служабника у српској, и не само српској средини.

Рукописни предлошци српске редакције превода *Диатџаксиса* Филотеја Кокина⁵⁵ који су, без сваке сумње, већ били присутни у најстаријој штампарији на двору Ивана Црнојевића и њеном скрипторијуму⁵⁶ нису само утицали на развој богослужења. Они су доприносили и развоју српске свештене уметности тога доба – служећи својим илустрацијама као сликарски предлошци.⁵⁷ То

⁴⁷ ДЕЧ 134, 23а.

⁴⁸ ДЕЧ 134, 39а.

⁴⁹ ДЕЧ 134, 47а.

⁵⁰ ДЕЧ 134, 39а, 47б, 49б.

⁵¹ ДЕЧ 134, 41б.

⁵² Владимир Вукашиновић, „Архијерејска литургија у средњовековној Србији XIV и XV века“, in исти, *Службе и усџави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae* (Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020), 60.

⁵³ Владимир Вукашиновић, „Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима Манастира Високи Дечани“, in исти, *Срџско бојослужење. Оџледи из лиџурџијске исџорије и њраксе код Срба* (Врњци-Требиње, 2012), 81–93; исти, „Рукописни предлошци првих штампаних српских служабника у манускриптној збирци манастира Високи Дечани“, in *Средњи век у срџској науци, исџорији, књижевности и уметности*, IV, ур. Гордана Јовановић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2013), 97–109; исти, „Развој литургијског живота српске архиепископије од XIII до XVII века“, 23–24.

⁵⁴ По Филотејевом поретку штампана су и прва венецијанска издања грчких служабника, Taft, *The Great Entrance*, 192.

⁵⁵ Вукашиновић, „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке манастира Хиландара од XV до XVII века“, 97.

⁵⁶ Јасмина Грковић-Мејџор, „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку“, *Лейџоис Маџице срџске* № 5 (2011): 933.

⁵⁷ Сретен Петковић, „Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века“, *Зборник Маџице срџске за ликовне уметности* 26 (1990): 155–156.

друкчијем доживљавању етничког идентитета, исихастички покрет је успео да створи до тада невиђену кохерентну силу, која је његов утицај проширила по свој *Slavia orthodoxa*,⁶⁴ што је суштински допринело очувању православља у временима која су потом дошла. Једно од њених средстава ширења био је и Филотејев *Пореџак*.⁶⁵

Да би се разумео овакав потез, морамо да из сасвим другог угла, од оног који је данас, најжалост, доминантан, сагледамо и разумемо смисао и значај Литургије у времену о коме пишемо. У то доба, Литургија није била само ритуал, простор и израз побожности, или било који други феномен сведен на приватне и индивидуалне оквири. Она је, како је то о тачно запазио Ј. Мајендорф, била: „[...] оруђе византијске културне, религијске и до одређеног степена *йолитичке експанзије* и утицаја на Средњем истоку и у Источној Европи“.⁶⁶

Оно што је Д. Оболенски с правом рекао за преводилачку делатност митрополита Кипријана – где би она представљала: „[...] спровођење плана за Источну Европу“, који је Кипријан осмислио заједно са патријархом Филотејем, а чији је циљ био да: „[...] јужнословенске [Цркве, *нај. В. В.*] и Руску Православну Цркву чвршће повежу са Васељенским Патријархатом“, између осталог, на такав начин што ће: „[...] обреде Руске Цркве сасвим ускладити са цариградском праксом у XIV веку“⁶⁷ – важи и за друге преводе и њихове ауторе.

То повезивање, иако није било лишено остатака старог централистичког, политичког империјализма и сталног жонглирања са мање више видљивом пирамидалном еклисиологијом, ипак није инсистирало на њима у оној мери у којој је то до тада умело да буде. Реална опасност која се надвила над целокупни православни свет и која је увелико започела да узима свој данак не више само по његовим рубовима, неко би рекао приморала је, неко други – надахнула је, оце исихасте који су предстојали Црквама да поставе један други кохезивни и идентитетски критеријум од онога који је до тада био доминантан у различитим православним срединама.⁶⁸ Када су до тада постојећи политички

⁶⁴ Вукашиновић, „Развој литургијског живота српске архиепископије од XIII до XVII века“, 20.

⁶⁵ Патријарх Филотеј није био само редактор, односно приређивач Поретка. Он је био, као и други исихастички оријентисани оци, дубоко заинтересован не само за аскетску него и за литургијску теологију. О Филотејевом разумевању литургијског богословља у светлу исихастичке теологије видети у: Алексеј Г. Дунаев, „Богословие Евхаристии в контексте паламитских споров“, *Богословские труды* 42 (2009): 151–161.

⁶⁶ Јован Мајендорф, „Литургија: откривање византијског ума“, *Беседа* № 3–4 (1992): 134.

⁶⁷ Оболенски, „Кипријан, митрополит кијевски и московски“, 194–198. Видети и: Вукашиновић, „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке манастира Хиландара од XV до XVII века“, 96.

⁶⁸ М. Сајловић је тачно описао унутрашњи однос Цркве и Царства у лагано нестајућој Византији: „Исцрпљена византијска царска власт више није била у стању ни на једном пољу – ни политичком ни црквеном, да води универзалну васељенску политику. Једина нова и витална снага која се могла суочити са идеолошком и институционалном посрнулошћу Царства, која се

оквири који су умели да у великој мери утичу на теологију, поготово еклисиологију, почели да, један по један, падају на колена⁶⁹ пред иноверним завојевачима, исихастичка теологија се, управо кроз тај пад, ослободила. Плодови тог ослобођења су многоструки. Преживљавање православног етоса и идентитета у тешким и мрачним временима, очување духовног живота и богословске активности, непрекинута нит и живо пулсирање богослужбеног живота и његовог сакралног оркужења, свакако су међу њима.

залагала за интеграционо очување византијског предањског система био је исихастички покрет оличен у архијерејима исихастима. У овом кризном периоду византијског друштва и државе. Цариградски патријарси исихасти: Исидор, Калист и Филотеј, као носиоци црквено-политичке идеје, успевали су да буду изнад страначког политичког живота Царства односно да своју службу не ставе у службу страначке политике и личних интереса било ког од царева. За разлику од царске власти која се усред опште кризе поделила и ускостраначки, Цариградска патријаршија и њени патријарси исихасти остали су на принципијелним ставовима васељенског учења Цркве. Стога је и њихов основни црквено-политички курс био против било каквог црквеног страначког живота или подељености, са јасно израженом тенденцијом уједињења свих православних преко исихастичког покрета“, Сајловић, „Сусрет цара Душана и Григорија Паламе на Атосу“, 107. То исто, у великој мери, важи и за однос корифеја исихастичког покрета и других, првенствено словенских, православних средина.

⁶⁹ Marjanović, “Patriarch Jefrem”, 275.

БИБЛИОГРАФИЈА

ВІВЛІОГРАФУ

ИЗВОРИ

Рукописни извори

- ДЕЧ № 122.
- ДЕЧ № 123.
- ДЕЧ № 127.
- ДЕЧ № 130.
- ДЕЧ № 132.
- ДЕЧ № 134.
- ХИЛ № 323.
- НИКОЉАЦ № 42.
- VAT SLAV № 9.
- VAT SLAV № 14.

Штампани извори

- Διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας. Jacobus Goar. *Euchologium sive Rituale Graecorum*, 47–69. Βενετία, 1730.
- Διάταξις τῆς ἱεροδιακονίας. Jacobus Goar. *Euchologium sive Rituale Graecorum*, 1–8. Βενετία, 1730.
- Πρὸς τινα τῶν σπουδαίων ἀδελφῶν αἰτήσαντα πῶς δεῖ διαγεῖν ἐν τῷ κελλίῳ. In Georgi R. Parpulov. *Toward A History of Byzantine Psalters*. Plovdiv, 2014. Appendix E5. 303–308.

ЛИТЕРАТУРА

Библиографије

- Ранковић, Зоран. „Исихазам (Библиографија).“ In *Међународни научни симпозион 650 година саборској шомоса (1351–2001): Свети Григорије Палама у историји и садашњости*, 169–200. Србиње–Острог–Третиње: Духовна академија Светога Василија Острошког, 2001.
- Ранковић, Зоран. „Исихазм у сербов.“ In *Исихазм: Аннотирана библиографија*, ред. Сергей С. Хоружий, 708–711. Москва: Издавачки Савет Руској Православној Цркви, 2004.
- Ранковић, Зоран. „Исихазм в Србији. Справочно-библиографическе материјали.“ In *Исихазм: Аннотирана библиографија*, ред. Сергей С. Хоружий, 712–724. Москва: Издавачки Савет Руској Православној Цркви, 2004.
- Ристић, Весна. *Исихазам у Србији. Библиографија*. Ниш: Центар за црквене студије, 2006.

Студије

- Акишин, Сергей Ю. „Диатакис.“ In *Православная энциклопедия*, 14, 628-629. Москва, 2007.
- Афанасьева, Татьяна И. „Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI–XV. вв. из российских библиотек.“ In *Многократните преводи в южнославянското средновековие*, ed. Лора Тасева et al., 253-266. София: ГорексПрес, 2006.
- Афанасьева, Татьяна И. „К вопросу о редакциях славянского перевода Диатакиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии.“ In *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012-2013*, 67-85. Москва: Древлехранилище, 2013. <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/2012-2013/03-afanasjeva.pdf>.
- Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991².
- Васиљев, Лупка. „Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци.“ *Археографски њрилози* 1 (1979): 45-79.
- Вукашиновић, Владимир. „Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима Манастира Високи Дечани.“ In Владимир Вукашиновић. *Српско бојослужење. Оиледи из литургијске историје и праксе код Срба*, 81-93. Врњци-Требиње, 2012.
- Вукашиновић, Владимир. „Рукописни предлошци првих штампаних српских служабника у манускриптној збирци манастира Високи Дечани.“ In *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, IV, ур. Гордана Јовановић, 97-109. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2013.
- Вукашиновић, Владимир. „Кратки поглед развоја литургијског живота Српске Архиепископије од XIII до XVII века.“ In Владимир Вукашиновић. *Светишана и духовна традиција. Оиледи из српске литургијске теологије и праксе: XIII-XIX век*, 52-67. Београд: Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2016.
- Вукашиновић, Владимир. „Српска литургијска пракса XIII века.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Развој литургијског живота српске архиепископије од XIII до XVII века.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке Манастира Пећке патријаршије од XV до XVI века.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Тропар Трећег часа у служабницима рукописне збирке манастира Хиландара од XV до XVII века.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.

- Вукашиновић, Владимир. „Архијерејска литургија у средњовековној Србији XIV и XV века.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.
- Вукашиновић, Владимир. „Библиотеке косовскометохијских манастира и бого-службена традиција Српске Православне Цркве.“ In Владимир Вукашиновић. *Службе и устави њјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Београд-Врњци: Mons Naemus, 2020.
- Грковић-Мејдор, Јасмина. „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку.“ *Летњојис Мајице српске* № 5 (2011): 925-940.
- Давидовић, Милена. „Дечанска књижница у XIV веку.“ In *Манастирски библиотеке в јужнославјанските земи и Русија през XIV-XVI век*, ed. Марко Скарпа et al., 33-58. Софија: Българска Академија на науките, Кирило-Методијевски научен център, 2022.
- Джурова, Аксинија, Красимир Станчев, Марко Јпунджич. *Опис на славјанските ръкописи във Ватиканската библиотека*. Софија: Свят, 1985.
- Дунаев, Алексей Г. „Богословие Евхаристии в контексте паламитских споров.“ *Богословские труды* 42 (2009): 146-168.
- Јевтић, Атанасије. *Христос Нова Пасха – Божансјивена Лијтургија, Свешћенослужење, Причешће, Заједница Бојочовечанској Тела Христивој*, 2. Београд-Требине, 2007.
- Кенанов, Димитър. „’Послание до мних Киприан’ от Патриарх Евтимий в руската ръкописна традиција.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика* № 1 (1988): 93-100.
- Коцева, Елена. *Евтимиев служебник Софийски препис от 80-те години на 14. век*. Софија: Наука и изкуство, 1985.
- Красносельцев, Николай Ф. *Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки с замечаниями о составе и особенностях богослужебных чинопоследований, в них содержащихся, и с приложениями*. Казань, 1885.
- Мајендорф, Јован. „Литургија: откривање византијског ума.“ *Беседа* № 3-4 (1992): 133-143.
- Мансветов, Иван Д. *Митрополит Киприан в его литургической деятельности*. Москва, 1882.
- Миодраг, Предраг. „Служабник грешнога Симеона из шездесетих година XIV века и карејски скрипторијум.“ *Хиландарски зборник* 11 (2004): 273-285.
- Митровић, Миладин. „Почеци српске литургијске традиције.“ *Видослов* 46 (2009): 122-134.
- Оболенски, Димитрије. „Кипријан, митрополит кијевски и московски.“ In Димитрије Оболенски. *Шестј византијских њорјирејиа*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
- Панова, Светлана И. „К проблеме происхождения русской редакции Диатаксиса патриарха Филофея Коккина.“ *Древняя Русь* № 31 (2008): 31-44.
- Панова, Светлана И. *Диатаксис патриарха Филофея Коккина в славјанској книжној традицији хiv-хv вв.: лингвотекстологическое исследование*. Докторска дисертација. Москва, 2010.

- Пентковский, Алексей М. „Из истории литургических преобразований в Русской Церкви в третьей четверти XIV столетия.“ *Символ* 29 (1993): 210-224.
- Петковић, Сретен. „Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века.“ *Зборник Мајиште српске за ликовне уметности* 26 (1990): 139-153.
- Печатнов, В. В. *Божественая литургия в России и Греции*. Москва: Паломник, 2008.
- Поповски, Козма. „Евтимиеви служебници – състав и разпространение.“ *Кирило-Методиевски студии* 32 (2022): 173-186.
- Радовић, Амфилохије. „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века.“ In *Манасџир Раваница – сјоменица о шестјој сјојодинињици*, 101-134. Београд, 1981.
- Сајловић, Мирко. „Сусрет цара Душана и Григорија Паламе на Атосу.“ *Годишњак, часопис Православној догословској факултету Универзитета у Источном Сарајеву* 14 (2015): 96-109.
- Скарпа, Марко. „Монашеското образование на Патриарх Евтимий в манастира Кефаларево.“ *Старобългарска литература* 45-46 (2012): 273-282.
- Суботин-Голубовић, Татјана. „Прилог познавању богослужења у Српској цркви крајем XIII века.“ *Хиландарски зборник* 10 (1998): 153-177.
- Сырку, П. А. *К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке: Литургические труды патриарха Евфимия Тырновского*, I, 2. Санкт Петербург, 1890.
- Трифунковић, Ђорђе. „О неким питањима проучавања поученија изабраних у старим словенским књижевностима.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIX* (2013): 3-18.
- Ульянов, Олег Г. „Была ли литургическая реформа при митрополите Алексии в Русской православной церкви?“ In *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения*, 268-271. Москва: Российская академия наук, Институт всеобщей истории, 2005.
- Ульянов, Олег Г. „Диатакис патриарха Филофея: древнейшая редакция по афонским спискам и в переводе митрополита Киприана (Vat. slav. 14).“ In *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*, 211-225. Москва, 2008.
- Хлебников, Денис В. „Оригиналы и транскрипции: Деисус со 'Спасом в Силах', богослужебные реформы и некоторые особенности 'Устава литургии' патриарха Филофея в греческих и славянских рецензиях.“ *Христианское чтение* 5 (2019): 45-75.
- Afanasyeva, Tatiana I. “The Manuscript Vat. slav. 14 as a Leiturgikon of Metropolitan Cyprian († 1406).” *Orientalia Christiana Periodica* № 83 (2017): 449-458.
- Getcha, Job. “The Hesychast Movement and the Liturgy.” *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Orthodoxa* 67, № 2 (2022): 19-36.
- Hedjan, Jonel. „Grigorije Camblak i njegovo Pohvalno slovo Jeftimiju Trnovskom – kraj jedne epohe.“ In *Przestrzenie, których już nie ma Pamięć w południowej i zachodniej Słowiańszczyźnie*, ed. Robert Sendek et al., 59-72. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2015.

- *Manoscritti Slavi, Documenti e carte riguardanti la storia Bulgara della Biblioteca apostolica Vaticana e dell'Archivio segreto Vaticano, (IX-XVII secolo)*. Sofia, 1979.
- Marjanović, Dragoljub. "Patriarch Jefrem of Serbia and the Hesychastic Circles at the Sunset of the Middle Ages in the Balkans." *Bulgaria Mediaevalis* XII, №1 (2021): 275-289.
- Meyendorff, Jean. *Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*. Paris: Points, 2002².
- Mitrea, Mihail. "Novel insights on the marginal notes and editorial practice of Philotheos Kokkinos." In *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire*, Travaux et Mémoires 24.1, ed. Marie Cronier, Brigitte Mondrain, 317-353. Paris: Centre recherché d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2020.
- Taft, Robert F. *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Orientalia Christiana Analecta, 200. Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum, 1975.
- Taft, Robert F. *The Byzantine Rite: A Short History*. Collegeville: Liturgical Press, 1992.
- *The Life of Gregory Palamas by Philotheos Kokkinos*, in *Gregory Palamas: The Hesychast Controversy and the Debate with Islam: Documents relating to Gregory Palamas*, transl. and introd. notes Norman Russel. Liverpool: Liverpool University Press, 2020.
- Tomić-Djurić, Marka. "To picture and to perform: the image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (I)." *Зограф* 38 (2014): 123-142.
- Zheltov, Michael. "A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Pavlou 149)." In *Τοξότης. Studies for Stefano Parenti*, ed. D. Galadza et al., 345-359. Grottaferrata, 2010.

VLADIMIR VUKAŠINOVIĆ

Faculty of Orthodox Theology
University of Belgrade
vvukasinovic@bfspc.bg.ac.rs

LITURGICAL LIFE AND HESYCHASM IN THE SERBIAN EMPIRE: THE LITURGICAL
REFORM OF PATRIARCH PHILOTHEOS KOKKINOS AND THE HESYCHAST
MOVEMENT IN SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY

Summary: This paper examines the reciprocal influence of the liturgical reform by Patriarch Philotheos Kokkinos and the Hesychast movement within Orthodox circles in the 14th century, with a particular focus on the spiritual and political landscape of Serbia. ► *Keywords:* Hesychasm, liturgy, prayer, medieval Serbia, Serbian Empire, Philotheos Kokkinos.